

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

بررسی جنبه های معرفتی ادعیه معصومین و تأثیر آن بر متون عرفانی

استاد راهنما:

دکتر بهمن نزهت

تنظیم و نگارش:

اسماء نیک فرجام

بهمن ماه ۱۳۹۳

تقدیم به :

روح پدر بزرگوارم که نجوای شبانه اش با معبود یکتا بهترین طنین و نغمه می و دعایش با
جهان هستی پر آشوب ترین تصویر زندگانیم بوده. هر چند نبود کرمای وجودش، مهربانی
نگاهش و امید بخشی کلامش گاه تاب و توانم ر بوده، در نگارش سطر به سطر این جستاریادش
تپش های قلمم را همراهی نموده و مرور موعظه های پدرانه اش آرامشم بخشیده است.

یاغلیه آمال العارفین

ای تھی آرزوی مارغان

تقدیر و تشکر:

سپاس بیکران خداوند منان را که از سر لطف من حقیر را در زمره ی جویندگان علم و دانش قرار داد و توفیق انس با کلام دربار بزرگان عرصه معرفت که عاشقانه با او به نجوای پرداخته اند؛ ارزانیم داشت. شایسته است مراتب سپاس خود را نسبت به استاد فرهیخته و ارجمندم که بارها بنیای ایشان موفق به آغاز و انجام این اثر تحقیقی شدم، ابراز نمایم. نیز تشکر خالصانه ی خود را خدمت اساتید گروه زبان و ادبیات فارسی که افتخار بهره مندی از داشته های علمی آنان را داشتم؛ تقدیم می دارم.

و در پایان همشکر قلبی خود را انار مادر دل سوز و همراه و، همسفر زندگیم که در این مدت، صبورا نه کاستی بایم را تحمل نموده و از هیچ تلاشی جهت کمک و رفع مشکلاتم دریغ ننموده اند، می نمایم.

چکیده

یکی از راه‌های بسیار مؤثر نشر معرفت، فرهنگ و اخلاق والای انسانی، دعا و متون دعایی است. دعا به آن اندازه و با آن کیفیت بسیار متعالی که در اسلام مطرح شده و ابزار حرکت "تعلیم و تربیت" قرار گرفته در ادیان و مکاتب دیگر مطرح نشده است؛ از آنجا که این همه حقایق و معارف تربیتی و علوم عالی الهی و تعالیم متعالی انسانی در جای دیگری جز اسلام وجود نداشته است و ندارد پس می‌توان "مکتب دعا" را، یک حرکت تربیتی مؤثر و یک مدرسه روحانی تکامل یافته و والا به شمار آورد.

بی‌گمان با یک بررسی اجمالی در شیوه زندگی پیامبر عظیم الشان اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) به این نکته پی می‌بریم که حیاط این انسان‌های برگزیده الهی همواره با ریسمان محکم یاد خدا و نیایش و دعا به مبدأ حقیقی عالم متصل بوده است. ائمه معصومین (ع) به پیروی از پیامبر گرامی اسلام و با آگاهی از اهمیت دعا و مناجات همواره به راز و نیاز با خدا مشغول بوده‌اند. دعاهاى مأثوره از جمله دعای سمات، جوشن کبیر، ابوحمزه ثمالی، کمیل، صحیفه سجّادیه و مناجات خمس عشره صرف نظر از فصاحت و بلاغت در بالاترین درجه از راز و نیاز و سوز و گداز عارفانه است. این نیایش‌ها دستورالعمل‌های اخلاقی، دینی، خانوادگی، اجتماعی و حتی نظامی و سیاسی را نیز دربر دارد.

با اینگونه نیایش‌های عارفانه در آثار شاعران و نویسندگان عارف مسلک نیز برمی‌خوریم که بی‌گمان به لحاظ معرفتی متأثر از این ادعیه مأثوره می‌باشند. سوزوگدازی عاشقانه با اندیشه‌ای بلند عارفانه و حسن انتخاب کلمات که در مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری وجود دارد روح انسان را از عالم خاک به جهان پاک می‌کشاند. به‌همین ترتیب با بررسی ادعیه و نیایش‌های موجود در حدیقه سنایی، الهی نامه، اسرارنامه و مصیبت نامه عطار و همچنین مثنوی مولوی می‌توان به موارد متعدد این تأثر از ادعیه معصومین برخورد. در این تحقیق مفهوم دعا و جایگاه آن در عرفان اسلامی، تأثیرپذیری عرفا در مناجات‌های خویش از ادعیه و نکات مشترک موجود میان ادعیه و متون عرفانی، مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است.

کلمات کلیدی: دعا، عرفان، ائمه معصومین (ع)، متون عرفانی

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات.....
۲	مقدمه.....
۳	تعریف مسأله و بیان اصلی تحقیق.....
۴	اهداف.....
۴	روش و شیوه تحقیق.....
۴	پیشینه و ضرورت تحقیق.....
۵	فرضیه‌ها.....
۶	۲- فصل دوم: دعا و مفهوم آن در فرهنگ اسلامی.....
۷	دعا در لغت.....
۸	دعا در اصطلاح.....
۱۰	موضوع دعا در قرآن کریم.....
۱۴	موضوع دعا در احادیث و روایات معصومین (ع).....
۱۷	آداب دعا در احادیث و روایات.....
۲۰	دعا و اهمیت آن در کلام معصومین (براساس کتاب نهج البلاغه و صحیفه سجّادیه).....
۳۴	دعا از دیدگاه فلاسفه اسلامی.....
۳۷	۳- فصل سوم: برخی مباحث معرفتی مرتبط با دعا.....
۳۸	دعا و اصل امامت و ولایت.....
۴۰	دعا و فرشته شناسی.....
۴۳	دعا و رابطه آن با مفهوم شفاعت.....
۴۷	نقش دعا در سرنوشت انسان.....
۵۱	خدا و انسان.....
۵۵	۴- فصل چهارم: دعا و مفهوم آن در عرفان اسلامی.....
۵۶	نگاه عارفانه به دعا.....
۵۸	سنایی.....

عطار.....	۵۹
مولوی.....	۶۴
دعا در کتب مشهور عرفانی.....	۶۸
دعا و رابطه آن با جهان بینی عرفانی (حالات، اخلاق و رفتارهای عرفانی).....	۶۹
ارتباط دعا با مقام رضا.....	۷۳
ارتباط دعا با فقر.....	۷۶
ارتباط دعا با قضا و قدر.....	۷۸
۵- فصل پنجم: بررسی تأثیر معرفتی ادعیه بر زبان و اصطلاحات عرفانی.....	۸۰
توبه.....	۸۱
خلوت.....	۸۴
خوف.....	۸۵
رجاء.....	۸۸
خشوع و تواضع.....	۹۰
توکل.....	۹۱
شکر.....	۹۳
یقین.....	۹۵
صبر.....	۹۷
رضا.....	۹۸
ذکر.....	۹۹
فقر.....	۱۰۱
توحید.....	۱۰۳
معرفت.....	۱۰۵
محبت.....	۱۰۷
علم.....	۱۰۹
قرب و بعد.....	۱۱۱

۱۱۳	شوق
۱۱۴	انس
۱۱۵	لطف و قهر
۱۱۷	۶- فصل ششم: بررسی تأثیر معرفتی ادعیه بر محتوای متون منظوم و مثنوی عرفانی
۱۱۸	فضل و کرم الهی
۱۲۴	مرگ نیک
۱۲۶	یقین
۱۲۶	توبه
۱۲۹	عفو الهی
۱۳۵	محبت
۱۳۷	دعا و استجاب
۱۴۰	ملجأ بشر
۱۴۱	نیرنگ نفس
۱۴۳	فراق
۱۴۵	بكاء
۱۴۶	فقر و بیچارگی
۱۵۰	امیدواری
۱۵۲	مهر الهی
۱۵۳	رضا
۱۵۴	پرده پوشی از گناهان
۱۵۶	نظر رحمت الهی
۱۵۷	ثنای الهی
۱۵۸	قرب
۱۵۹	ذکر
۱۶۰	خداوند جاوید بی آغاز

۱۶۱	شوق.....
۱۶۳	نور وجه الهی.....
۱۶۵	رؤیت و وصال مطلوب، منتهی آرزوی عارفان.....
۱۶۸	نتیجه گیری.....
۱۶۹	منابع.....

فصل اول

کلیات

مقدمه

در بینش اسلامی هیچ انسانی از ارتباط با معبود بی نیاز نیست. چراکه رابطه تکوینی و فقر ذاتی انسان نسبت به خداوند، فطرت خداجویی انسان را اشباع نمی‌کند. بنابراین انسان، نیازمند ارتباطی اختیاری با خداوند است که جلوه‌ای از فقر ذاتی اوست. این ارتباط اختیاری که متضمن گفتگو با خداوند است و می‌تواند شکل و شیوه‌های متعدّد را به خود اختصاص دهد، دعا و نیایش نام دارد که یکی از مهم‌ترین جنبه‌های فرهنگ دینی است.

دعا از مفاهیمی است که در فرهنگ اسلامی از ارزش والایی برخوردار است. و در قرآن کریم، آموزه‌های دینی و سخنان بزرگان دین به عنوان امری مؤکد مورد سفارش واقع شده است.

این مضمون والا در آثار ادبی و عرفانی ما نیز انعکاس یافته و در کنار توصیه‌هایی درخصوص دعا کردن و ارتباط با خداوند، دعا و نیایش‌های پرسوزوگداز از عرفای نامی برجای مانده است. آنان که در خلوت دل، صمیمانه با خدا سخن گفته‌اند؛ عاطفی‌ترین و احساسی‌ترین عبارات را بر زبان رانده، تصور واقعی خویش را از حقیقت عالم ابراز داشته‌اند. آنها با مناجات خود دریچه‌ای از عالم ملک به سوی ملکوت گشوده و از خاک تا افلاک پر کشیده‌اند. مناجاتیان، واقعیت خود را چنانکه دیده‌اند، نموده‌اند و در مقابل، خدا را چنان که شناخته‌اند؛ ستوده‌اند. مناجات آینه تمام‌نمایی است که شخصیت واقعی نیایشگر را جلوه‌گر می‌سازد. این همه آنگاه که در قالب شعر و متن ادبی تجلی کند خیال خواننده را نیز برمی‌انگیزد و به طور غیرمستقیم درس خداشناسی، خداجویی و اخلاق را نیز القا می‌کند.

مناجات شاعران، ما را یاری می‌دهد تا آگاهی‌های خود را از تجربه آنان وسعت بخشیم و در احساس خداجویانه و شاعرانه آنها شرکت جوییم افزون بر این نکته که خواننده همان حس را می‌یابد که به هنگام خواندن ادعیه مأثوره دارد.

در تعالیم عرفانی دعا از مفهوم خاصی برخوردار است. می‌توان با قطعیت اعلام کرد که دعا فقط در نگاه عارفانه می‌تواند زیبا باشد چرا که در این نگاه نفس دعا کردن مطلوبیت ذاتی دارد. البته این بدان معنی نیست که دعا در معنای عام آن که درخواست از خداوند و اجابت پروردگار می‌باشد چندان اهمیتی ندارد بلکه خداوند خود امر به دعا در تمامی نیازهای مادی و معنوی کرده و وعده اجابت نیز داده است. زیبایی نگاه عارفانه به دعا در این موضوع است که

دعا در این نگاه، نتیجه محور نیست بلکه همین که به انسان اذن گفتگو داده شده است، اهمیت دارد.

دعا در زندگی معنوی انسان‌ها و اهل سلوک نقش مهمی داشته است. مولانا از بزرگترین عارفان ادب فارسی دعا را در همه حال بر بندگان لازم می‌داند و معتقد است که دعا کردن موجب رحمت و برکت است؛ و دعای از روی خلوص خود فیض اجابت و لَبّیک شنیدن است؛ خواه آن حاجت که به دعا خواسته شده نیز، قبول یا رد شده باشد.

گفت لبّیکم نمی‌آید جواب	زان همی ترسم که باشم ردّ باب
گفت آن الله تو لبّیک ماست	و آن نیاز و درد و سوزت پیک ماست
حیله‌ها و چاره‌جوییهای تو	جذب ما بود و گشاد این پای تو
ترس و عشق تو کمند لطف ماست	زیر هر یا رب تو لبّیک‌هاست
جان جاهل زین دعا جز دور نیست	زانک یا رب گفتنش دستور نیست
بر دهان و بر دلش قفلست و بند	تا ننالد با خدا وقت گزند

(مولوی، ۱۳۸۷: ۲۹۸)

تعریف مسأله و بیان اصلی تحقیق

در این تحقیق برآنیم تا دریابیم مفهوم دعا و تعاریفی که از آن در فرهنگ اسلامی صورت گرفته است، چگونه با ادبیات عرفانی پیوند یافته است و عارفان چگونه در این حیطه سخن رانده‌اند. در فرهنگ دینی ارتباط با خدا و سخن گفتن با او نام‌های گوناگونی دارد که از آن جمله است: دعا، مناجات، حمد، ثنا، ذکر، تسبیح، ندا، ندبه و جز این‌ها. نظر به موضوع مورد بحث، به بررسی دعا پرداخته و از آنجا که پیش از دعا حمد و ثنای الهی بیان می‌گردد؛ تمامی مواردی که در آن مخاطب، خداوند متعال است؛ مورد بررسی قرار گرفته است. معانی و تعاریف متعددی از دعا ارائه شده است که نکته اصلی در همه‌ی این تعاریف درخواست از خداوند است به امید اجابت و یا ثنا و ستایش اوست برای عبادت. به عبارت دیگر می‌توان دعا را در دو نوع کلی قرار داد: نخست دعایی که هدف از آن عبادت پروردگار است و دیگر دعایی که در آن خواستن اصل است؛ درخواست بهره‌ایی از این جهان یا آن جهان. یکی از

زیباترین جلوه‌های ارتباط انسان با خدا، دعا و نیایش و یا گفتگو با خداوند است. می‌توان گفت دعا بر چند پایه استوار است: ۱- انسان ۲- خداوند ۳- خواسته انسان از خدا ۴- اجابت خداوند ۵- گفتگوی انسان با خدا.

دعا در آثار عرفای نامی جایگاه خاصی دارد. در بررسی مناجات‌های بسیار زیبای برجای مانده از این عرفا، گونه‌ای تأثر از ادعیه معصومین علیهم السلام مشاهده می‌گردد. درخواست‌های معنوی داعیان در بسیاری موارد، حالات، مقامات و آدابی است که در کتب عرفانی مطرح شده و در برخی موارد نیز با محتوای ادعیه مأثوره، مشابه و یا یکسان است.

اهداف

هدف از انجام این تحقیق بررسی چند ادعیه مأثوره به لحاظ جنبه‌های معرفتی، نحوه تأثیر عرفان از دعا به لحاظ جهان‌بینی می‌باشد. همچنین بررسی متون عرفانی مهم به لحاظ تأثیرپذیری از ادعیه معصومین (علیهم السلام) مورد توجه بوده است.

روش و شیوه تحقیق

در این تحقیق، روش تحلیلی و توصیفی با مطالعه کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از اطلاعات موجود صورت گرفته است. مطالعه کتب و مقالات مرتبط با موضوع، مراجعه به نشریات و پایگاه‌های اینترنتی در حوزه ادبیات عرفانی، مطالعه کتب دینی و مراجعه به پژوهش‌های دانشگاهی مقدم بر پژوهش حاضر، شیوه تحقیق موجود می‌باشد.

پیشینه و ضرورت تحقیق

تحقیقات جداگانه و مستقلی در رابطه با مناجات‌های ادب فارسی، به خصوص دعا در مثنوی و دعا‌های روایت شده از امامان علیهم السلام صورت گرفته و شروح متعددی نیز بر این ادعیه نوشته شده است. از آنجا که در مورد جنبه‌های معرفتی ادعیه معصومین و تأثیر آن بر متون عرفانی، کار مستقلی صورت نگرفته، تحقیق در این خصوص کاری قابل طرح می‌نماید.

فرضیه‌ها

حقیقت دعا به عنوان مغز عبادات، توجه به خداوند و درخواست رحمت و عنایت اوست.

آدمی در توجه، ذکر و دعا متخلّق به اخلاق ملکوتیان و واجد رتبه ولایت تکوینی می‌گردد.

والاثرین مراتب معرفتی و عالی‌ترین مراتب گفتگو در گفتگوی ائمه (ع) با خداوند شکل می‌گیرد.

ائمه اطهار(علیهم السلام) آنگونه که در دعاها معارف بلند را مطرح فرموده‌اند در روایات مطرح نکرده‌اند.

دعا جوهره عرفان و راهی است که حضرات معصومین(ع) برای ورود به ساحت عرفان به روی مردم گشوده‌اند.

دعاهای مأثوره با عبارات فصیح و بلیغ بیان شده است.

دعاها دربرگیرنده معارف اسلامی، دستوره‌های اخلاقی و اجتماعی، دقایق عرفانی و مسایل سیاسی است.

نیایش‌های ادب فارسی علاوه بر جنبه عاطفی، مبتنی بر درس خداشناسی، انسان‌شناسی و حتی جهان‌شناسی است.

ادعیه متون عرفانی الهام گرفته از ادعیه مأثوره هستند.

به لحاظ زیباشناختی و محتوا تشابه زیادی میان ادعیه ادب فارسی و دعاهای مأثوره وجود دارد.

فصل دوم

دعا و مفهوم آن در فرهنگ اسلامی

دعا در لغت

«دعا و دعوت مصدر (دعا یدعو) و به معنای خواندن، فراخواندن، نداء، درخواست و استغاثه است» (انصاری، ۱۳۸۴: ۲۰).

این کلمه در زبان انگلیسی چندین معادل دارد که عبارتند از: prayer به معنای درخواست، دعا و عبادت، supplication به معنی توسل و التماس و invocation به معنی استمداد.

«در فرهنگ‌های فارسی و عربی درباره‌ی واژه‌ی دعا چنین آمده است:

دعاء. حاجت خواستن . ج : ادعیه ، دعوات. (آندراج). استغاثه به خدا. استدعای برکت. تضرع. درخواست از درگاه خدا. (ناظم الاطباء). درخواست حاجت از خدا. درخواست حاجت از خداوند برای خود یا دیگری . خدای خوانی . تیغ و شمشیر و خدنگ تیر از تشبیهات اوست و با لفظ رسیدن و رساندن و رفتن مستعمل است. (دهخدا، ۱۳۵۱: ۲۳) ۱- خواندن جمله‌های مأثور از پیغامبر و امامان در اوقات معین برای طلب آمرزش و برآورده شدن حاجات ۲- نیایش کردن ۳- درخواست حاجت از خدا ۴- نیایش ۵- مدح ، ثنا ۶- تحیت، درود، سلام ۷- تضرع ۸- نفرین (معین، ۱۳۸۸: ۵۳۵) دعا به معنای خواندن و حاجت خواستن و استمداد است و گاهی مطلق خواندن از آن منظور است. (قریشی، ۱۳۵۲: ۳۴۴/۲)

در مفردات راغب درباره‌ی دعا اینگونه آمده است: «الدَّعَاءُ كَالنِّدَاءِ قَدْ يُقَالُ بِيَا أَوْ يَا وَ نَحْوِ ذَلِكَ مِنْ غَيْرِ أَنْ يُضْمَّ إِلَيْهِ الْأِسْمُ، وَالدَّعَاءُ لَا يَكَادُ يُقَالُ إِلَّا إِذَا كَانَ مَعَهُ الْأِسْمُ نَحْوُ يَا فَلَانٌ» (الراغب الإصفهانی، ۱۳۴۹: ۱۶۹). دعا مثل نداست که با «یاء» و «أیا» بدون ذکر اسم خوانده می‌شود و دعا همواره با ذکر اسم می‌آید مثل یا فلان.

«دعا» درخواست و طلب است و فرق میان «دعا» و «امر» آن است که در امر، گذشته از ترغیب به انجام فعل - از ترک آن نیز نهی می‌کند و با صیغه‌ی مخصوص ادا می‌شود، ولی دعا اینگونه نیست، فرق دیگر آنکه کسی که امر می‌کند از نظر رتبه بالاتر از مأمور است ولی در دعا به عکس است. (انصاری، ۱۳۸۴: ۲۰)

شایان ذکر است که محور معانی دعا، خواندن است و نکته‌ی اصلی در تمامی تعریف‌های ارائه شده بر دعا درخواست از خداوند به امید اجابت و یا ثنا و ستایش او برای عبادت می‌باشد.

دعا در اصطلاح

«دعا در اصطلاح شرعی روی آوردن به خداوند و درخواست از خدا با حالت تضرع و خضوع است. گاه به تمجید و سپاس و ستایش پروردگار نیز دعا گفته شده است، چه آدمی در کنار آن از خداوند طلب و درخواستی داشته باشد و چه هیچ حاجت و خواسته‌ای را بیان نکند» (انصاری، ۱۳۸۴: ۲۱).

در کشف اصطلاحات الفنون درباره دعا چنین آمده است: «الدُّعَا بِالضَّمِّ الْعَيْنِ وَ بِالْمَدِّ فِي عُرْفِ الْعُلَمَاءِ كَلَامٌ اِنْشَائِي دَالٌّ عَلَى الطَّلَبِ مَعَ خُضُوعٍ» (تهانوی، بی تا: ۷۸۵). دعا باضم عین و با مد در عرف علماء کلام انشائی است که دلالت دارد بر طلب همراه با خشوع و خضوع.

«در اصطلاح اسلامی به صدا زدن و خواندن خدای متعال به عنوان مؤثر استقلالی در رفع نیازها دعا گفته می‌شود که در واقع نوعی عبادت و بندگی و از مصادیق استعانت و کمک-خواهی از خدا به شمار می‌رود. روی آوردن به خداوند و درخواست از او با حالت خضوع، البته گاه از باب مجاز به صرف تمجید و ستایش نیز دعا گفته شده است. چه انسان در کنار آن درخواست خود را یادآوری کند یا نکند» (ربانی، ۱۳۸۴: ۲۶).

آیت الله مشکینی در مصباح المنیر مفهوم دعا را چنین تعریف می‌نماید:

دعا گفتگو کردن با حق تعالی به نحو طلب حاجت و درخواست حل مشکلات از درگاه او و یا به نحو مناجات و یاد صفات جلال و جمال ذات اقدس اوست. به طوری که از آیات قرآن کریم و روایات استفاده می‌شود، دعا بهترین عبادت‌ها و دارای دو جنبه اتصال و مقدمیت است. (مشکینی، ۱۳۶۲: ۱۱)

ابن طاووس در مقدمه کتاب فلاح السائل دعا را موجب انتباه و بیداری دل انسان می‌داند که حجاب غفلت را از دل انسان کنار می‌زند و اصالت و مقام حقیقی او را بیان می‌کند. «الدُّعَاءُ اِسْتِدْكَارٌ لِجَدْوْرِ الْاِنْسَانِ وَ اَصَالَتِهِ وَ هُوَ اَفْضَلُ نَوْعٍ مِنَ الْوَعْيِ الْذَاتِي وَ يَقْظَةُ الْقَلْبِ» (ابن طاووس، ۱۳۷۷: ۷).

همچنین انصاری قول مرحوم ابن فهدرا در عدة الداعی در مورد معنای اصطلاحی دعا آورده است که می‌فرماید: «الدُّعَاءُ اِسْطِلَاحًا طَلَبِ الْاَدْنَى لِلفِعْلِ مِنَ الْاَعْلَى عَلَى جِهَةِ الْخُضُوعِ وَ الْاِسْتِكَانَةِ» (به نقل از انصاری، ۱۳۸۴: ۲۲).

دعا عمل ارتباط کلامی و غیر کلامی با خدای متعال است و از نظر ویلیام جیمز هر نوع ارتباط یا گفتگوی درونی با قدرتی است که آن را خدا می‌نامیم این ارتباط به صورت کلامی

است و یا غیر کلامی و به لحاظ اصطلاحی به این معناست که یک فرد نیازمند و فرودست از فرد برتر (خدا و امور مقدس) با خضوع و خشوع چیزی بخواهد. (اکرمی، ۱۳۸۷: ۵۹)

به طور کلی «در معنای اصطلاحی دعا؛ مخاطب فقط خداوند است و علاوه بر طلب و درخواست در گرفتاری‌ها، سپاس و ستایش در گشایش‌ها و نعمت‌های خداوند نیز دعا شمرده می‌شود» (انصاری، ۱۳۸۴: ۲۲).

موضوع دعا در قرآن کریم

دعا و مشتقات آن ۲۱۲ بار در معانی گوناگون در قرآن کریم به کار رفته است. واژه «دعا» در نوزده آیه بیست بار در قرآن کریم آمده است. (انصاری، ۱۳۸۴: ۲۲) خداوند متعال در قرآن کریم بارها به انسانها فرموده دعا کنند و او را بخوانند:

وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ (مؤمن/ ۶۰)

پروردگار شما گفته است: «مرا بخوانید تا (دعای) شما را بپذیرم! کسانی که از عبادت من تکبر می‌ورزند به زودی با ذلت وارد دوزخ می‌شوند!»

هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (مؤمن/ ۶۵)

زنده (واقعی) اوست؛ معبودی جز او نیست؛ پس او را بخوانید در حالی که دین خود را برای او خالص کرده‌اید! ستایش مخصوص خداوندی است که پروردگار جهانیان است!

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ (بقره/ ۱۸۶)

و هنگامی که بندگان من، از تو در باره من سؤال کنند، (بگو): من نزدیکم! دعای دعا کننده را، به هنگامی که مرا می‌خواند، پاسخ می‌گویم! پس باید دعوت مرا بپذیرند، و به من ایمان بیاورند، تا راه یابند (و به مقصد برسند)!

قُلْ مَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّي لَوْ لَدَّاعُواكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا (فرقان/ ۷۷)

بگو: «پروردگارم برای شما ارجی قائل نیست اگر دعای شما نباشد؛ شما (آیات خدا و پیامبران را) تکذیب کردید، و (این عمل) دامن شما را خواهد گرفت و از شما جدا نخواهد شد!»

وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ (اعراف/ ۵۶)

و در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید، و او را با بیم و امید بخوانید! (بیم از مسؤولیتها، و امید به رحمتش. و نیکی کنید) زیرا رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است!

از دیدگاه ربانی دعا در قرآن در سه محور مورد توجه قرار گرفته است: ۱- فرهنگ سازی (تشویق و ترغیب به انجام دعا) ۲- چگونگی دعاهای دعاکنندگان ۳- نوع و کیفیت در خواست ها و حاجت ها. (ربانی، ۱۳۸۴: ۳۰-۲۹)

«در قرآن کریم ۹۹ آیه به دعا و نیایش پیامبران (ع) و افراد و گروه‌های مختلف اختصاص دارد. از این تعداد ۶۲ آیه آن مربوط به دعای پیامبران است. در تمام این آیات به جز دو مورد (آل عمران، ۲۷-۲۶ / انبیا، ۸۷)، خداوند با صفت ربوبیت یاد شده و در اکثر آنها خطاب به خداوند با رب یا ربنا است» (ملک ثابت، ۱۳۸۴: ۵۰).

اینک به نمونه‌هایی از دعا و نیایش پیامبران در قرآن اشاره می‌شود: «از رسول گرامی اسلام (ص) تنها یک دعا در قرآن کریم آمده است و در ۹ آیه نیز خداوند بزرگ، محبوب خویش را به بیان دعاهایی خاص فرمان می‌دهد. این دعاها در حقیقت آموزشی است برای همه مؤمنان پاکباخته که در مواجهه با پروردگار خویش او را چگونه بستانند و از او چه چیزی بخواهند. از میان این ۹ آیه تنها در یک آیه خداوند به عظمت یاد شده اما به صراحت از او چیزی درخواست نمی‌شود و آن آیه شریفه زیر است:

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ: بگو ای پیامبر! بارخدا یا ای پادشاه ملک هستی تو هرکه را خواهی ملک و سلطنت بخشی و از هرکه خواهی گیری و به هرکه خواهی عزت و اقتدار بخشی و هرکه را خواهی خوار گردانی، هر خیر و نیکی‌ویی به دست توست همانا تو بر هر چیز توانایی.» (همان: ۵۰-۵۱)

آیات مربوط به دعای پیامبر گرامی اسلام عبارتند از: وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِی صَغِيرًا (بنی اسرائیل / ۲۴) و بالهای تواضع خویش را از محبت و لطف، در برابر آنان فرود آر! و بگو: «پروردگارا! همان‌گونه که آنها مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمتشان قرار ده!»

وَقُلْ رَبِّ ادْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاُخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاَجْعَلْ لِيْ مِنْ لَدُنْكَ سُلْطٰنًا نَّصِيْرًا (بنی اسرائیل / آیه ی ۸۰) و بگو: «پروردگارا! مرا (در هر کار،) با صداقت وارد کن، و با صداقت خارج ساز! و از سوی خود، حجتی یاری کننده برایم قرار ده!»

رَبِّ فَلَا تَجْعَلْنِيْ فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِيْنَ (مؤمنون / ۹۴) پروردگارا من! مرا (در این عذابها) با گروه ستمگران قرار مده!»

وَقُلْ رَبِّ اَعُوْذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيْطٰنِيْنَ (مؤمنون / آیه ی ۹۷) و بگو: «پروردگارا! از وسوسه‌های شیاطین به تو پناه می‌برم!

وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَاَرْحَمْ وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِيْنَ (مؤمنون / ۱۱۸) و بگو: «پروردگارا! مرا ببخش و رحمت کن؛ و تو بهترین رحم‌کنندگانی!